

УДК 37.014.5(477)''17''

Соломаха Ірина

ORCID 0009-0007-4827-8027

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри права, філософії та політології,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна) E-mail: iryn.solo@gmail.com

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ У XVIII ст.

Мета статті – проаналізувати та висвітлити вплив суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів на ключові особливості розвитку освіти на українських землях у XVIII ст.

Методологія. Методологічною основою дослідження є історичні (порівняльний, узагальнення) та соціологічні (структурного аналізу) методи. Використання системного підходу сприятиме розгляду процесів у освітній сфері як систему взаємопов'язаних компонентів. Окрім того, ключовими методами цього дослідження є аналіз педагогічних, історико-педагогічних та історико-філософських статей і монографій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі суспільно-політичних та соціокультурних процесів, які були притаманні українським землям протягом XVIII ст.; виокремленні чинників, які спричинили ґрунтовні зміни у суспільній свідомості населення та стали поштовхом до трансформацій у сфері освіти.

Висновки. Творчо засвоївши європейські культурні здобутки, Україна стала певним ретранслятором їх в межах православного простору європейської цивілізації. Завдяки існуванню Києво-Могилянської академії, Україна стає потужним інтелектуальним центром, у якому поєдналися традиції тодішньої західноєвропейської освіти з національно-культурними та релігійними особливостями православного навчального закладу. Завдяки цьому академія стала місцем поширення знань у межах православного простору Східної та Південної Європи, відкривши можливість доступу до якісної для свого часу освіти. Освітні процеси були важливою складовою культурного та інтелектуального піднесення доби бароко, яке знайшло свій вияв в Україні наприкінці XVII – у середині XVIII ст. і яке стало уособленням симбіозу, творчим засвоєнням загальноєвропейських тенденцій, що переносилися на український ґрунт під впливом національної традиції.

В Україні зміни в освітній та інтелектуальній сферах відбувалися водночас із істотними політичними трансформаціями. Ці політичні та соціальні зміни являли собою поступову інкорпорацію до складу Російської держави з одночасним наступом на національно-культурну самобутність та уніфікацію форм інтелектуального життя, включення їх у загальноімперську структуру. Цей процес завершився ліквідацією Гетьманщини, зруйнуванням Запорозької Січі та реформуванням козацтва як стану на Лівобережжі, приєднанням Криму та освоєнням Південної України, а також поділами Речі Посполитої та входженням Правобережної України до складу імперії. Такі геополітичні зміни призвели до значних ідейних переорієнтацій, зокрема у середовищі самого українства: з частини європейського світу Україна перетворилася на складову імперії, і віднині зв'язок з європейським інтелектуальним простором відбувався за посередництва адміністративних структур імперії та під її ідейним контролем.

Ключові слова: суспільно-політичний розвиток, соціокультурні чинники, освіта.

Постановка проблеми. Осмислення політичного, соціокультурного та освітнього розвитку сучасної України потребує розуміння його історичних передумов. Важливим є висвітлення специфіки становища України на межі її перебування у європейському світі та у складі Російської імперії. Упродовж XVIII ст. українські землі знамали багатьох суспільно-політичних та соціально-культурних трансформацій, перебуваючи у складі Російської держави та Речі Посполитої. Складні суспільно-політичні події позначилися на свідомості українців. Упродовж століття змінювалися форми і зміст культурного життя українців. Однією з характерних рис української культури XVII–XVIII ст. була зацікавленість суспільства у розвитку системи освіти. На той час вона розвивалася в умовах протистояння католицької та православної церков, коли кожна зі сторін прагнула використати якомога більше засобів для посилення свого впливу. Результатом цього стала розгалужена мережа шкіл.

На початок XVIII ст. в інтелектуальному житті України мали місце тенденції, закладені у попередню епоху, а саме збереження культурного впливу України на Російську імперію. У певних аспектах цей вплив навіть посилювався, адже широка програма змін, що включала модернізаційні процеси в освіті, розпочаті Петром I в Росії, спиралася на значні людські та інтелектуальні ресурси українців, які у попередню епоху не лише були включені в орбіту європейського культурно-інтелектуального простору, але й виробили власні форми адаптації європейської освіти до потреб православної частини Європи. Українці у XVI-XVII ст. були єдиним православним народом, що входив до складу католицької країни – Речі Посполитої, завдяки чому були безпосередньо включені в Західно- та Центрально-європейський інтелектуальний простір. Завдяки цьому українці не лише мали доступ до його освітніх інституцій, але й адаптували тамтешні форми науки та освіти, перенісши на православний ґрунт освітні форми, створені латинськими колеґіумами в формі слов'яно-греко-латинської школи. Цей процес почався ще з острозької академії та братських шкіл, і завершився адаптацією західних зразків освіти на український ґрунт у вигляді Києво-Могилянського колеґіуму (з 1701 р. – академії).

Актуальність роботи. Основна проблематика дослідження являє собою аналіз процесу трансформації українського освітнього простору протягом XVIII ст., який нерозривно пов'язаний з подіями політичного та соціально-економічного розвитку України. В сучасному науковому доробку відсутня достатня кількість комплексних досліджень змін у царині освіти на українських землях в період ранньомодерної доби саме в контексті історичного розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темі розвитку освіти раанньомодерного періоду в історії України присвятили свої публікації такі українські вчені як В. Александрович, Я. Ісаєвич, С. Сірополко, Н. Яковенко, Т. Мяскова, І. Кривошея, І. Ціборовська-Римарович та інші.

Важливе значення для дослідження питання мають праці вчених О. Сухомлинської, Н. Терентьєвої, В. Сандугея, А. Кураєва, І. Передрія, Г. Кривчика, Ю. Гудими, В. Масальського, Т. Туркота, С. Сірополка, К. Кугай та ін. Важливі аспекти становлення та розвитку вищої освіти на українських землях у XVIII ст. окреслили у своїх наукових працях В. Андрущенко, І. Бех, Л. Вашенко, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Мадзігон, В. Огаренко, О. Сухомлинська, В. Шинкарук, М. Ярмаченко та ін. Важливими для розуміння особливостей розвитку українських земель у цей період є роботи істориків І. Куташева, В. Смоля, В. Степанкова, П. Саса, В. Шевчука, О. Салтовського, С. Полтавця.

Мета статті – проаналізувати та висвітлити вплив суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українських землях на ключові особливості розвитку освіти на українських землях у XVIII ст.

Методологія. Методологічною основою дослідження є історичні (порівняльний, узагальнення) та соціологічні (структурного аналізу) методи. Використання системного підходу сприятиме розгляду процесів у освітній сфері як систему взаємопов'язаних компонентів. Окрім того, ключовими методами даного дослідження є аналіз педагогічних, історико-педагогічних та історико-філософських статей і монографій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які були притаманні українським землям протягом XVIII ст.; виокремленні чинників, які спричинили ґрунтовні зміни у суспільній свідомості населення та стали поштовхом до трансформацій у сфері освіти.

Результати дослідження. На початок XVIII ст. Українська держава фактично втратила статус незалежної політичної одиниці. Уже перші роки XVIII ст. ознаменувалися для Лівобережної Гетьманщини ускладненням її внутрішньо- та зовнішньополітичного становища. Північна війна між Росією та Швецією за узбережжя Балтійського моря, в яку проти своєї волі втягнутою виявилася й Україна, негативно позначилася на її економічних та людських ресурсах. Податковий тягар ліг не тільки на рядове козацтво і селянство, а й зачепив елітну верхівку суспільства.

За цієї ситуації знову ожили давні автономістичні настрої. На вузьких старшинських зібраннях жваво обговорювалися питання про переорієнтацію на інші держави. Наміри українського гетьмана І. Мазепи піти на розрив відносин з Московією та перемога російських військ під Полтавою дали змогу Петру I остаточно зміцнити свої позиції в Україні та пришвидшити темпи наступу російського царату на автономні права України.

В Росії утверджується імперська доктрина у визначенні політичної лінії поведінки щодо Гетьманщини. У країні насаджується інститут царських резидентів, які здійснювали політичний нагляд і контроль фактично над усіма сферами її життя. З 1703 р. сюди були введені російські полки як гарант «миру та спокою». Активно проводилася також особлива кадрова політика, внаслідок якої вищі політичні посади переходили до відданих режиму осіб. 1709 р. було зруйновано козацьку вольницю – Запорозьку Січ. Частина запорожців була змушена перебраться у межі турецьких володінь. Тим самим Запорозжя як осередок її демократичних традицій і прагнень надовго позбавлялося змоги брати активну участь у політичному житті України. Уряд Петра I послідовно викорінював й інші ознаки української державності, підривав матеріальний добробут української людності, знищував її економічний потенціал [2].

Події 1708 – 1709 рр. і поразка І. Мазепи сприяють приходу до влади промосковських угруповань. В історіографії досить поширеною є думка, що саме з цього часу українська еліта йде трьома шляхами: 1) як складова частина суспільної еліти Російської імперії, зраджуючи національним інтересам;

2) формально входячи до російської суспільної еліти, залишається їй внутрішньо опозиційною; 3) втрачаючи свої елітарні позиції, залишається, проте, національно-свідомою частиною українського суспільства, що зможе генерувати нову формацію національної еліти [6].

На початку XVIII ст. намітилася головна лінія імперської влади, згідно з якою призначенням України було забезпечувати сировиною російську промисловість та армію. Масовою стала практика будівництва на українській сировині російських державних підприємств, мануфактур, заводів під керівництвом своїх урядовців, використовуючи працю українських селян. Політика протекціонізму, здійснювана Російською державою, гальмувала розвиток української зовнішньої торгівлі, а відтак і виробництва. Разом з тим, скорочувалися надходження до державної скарбниці, підточувалися економічні підвалини української державності [5].

Одним з кроків в обмеженні автономних прав України стало заснування 1722 р. особливої владної структури – так званої Малоросійської колегії, штат якої складався виключно з росіян і яка у своїй діяльності керувалася законами Російської імперії. Традиційні адміністративно-політичні інституції української державності, які існували ще з часів Української національної революції, перетворилися лише на дорадчі органи при колегії.

Інтеграційні цілі переслідували й інші заходи економічного і політичного характеру. Так, у результаті реформ 1722–1725 рр. загальноімперським інтересам була підпорядкована фінансова система України. Більша частина бюджетних коштів, що збиралися в Гетьманщині (майже дві третини), як правило, відправлялася до Петербурга. Водночас серйозного реформування, головний сенс якого полягав у загальноімперській уніфікації, зазнала судова система. В низці міст запроваджувалася комендантська форма правління (коменданти повинні були здійснювати організацію політичного нагляду, контроль за козацькою адміністрацією, охорону кордонів, виконувати розвідувальні функції тощо).

Така політика уряду Петра I не могла не викликати супротиву національної еліти, в середовищі якої продовжувала жити ідея незалежної України. Найяскравіше вона виявилася в Конституції П. Орлика, в якій було узагальнено попередній досвід існування Української держави та накреслено майбутні шляхи її розвитку [2]. Цей унікальний документ проголосував в Україні незалежну республіку та був першою у світі державною конституцією. Як державний акт республіканського спрямування, українська конституція стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві її громадян на свободу і самовизначення. Аналіз цього історичного документа має непересічне значення в контексті формування політичної свідомості та інституційного оформлення ідей державності. Преамбула містить історико-економічний екскурс, що висвітлює витоки та особливості соціально-економічного устрою козацької держави і дає підстави характеризувати його як національну модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Зокрема, свідченням цього є головні риси тогочасної економічної системи: зосередження землі в руках козаків, селян і міщан; домінування індивідуально-приватного типу господарства, що ґрунтувалося на власній і частково на найманій праці. Дрібне і середнє козацько-селянське господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства [5].

Протягом XVIII ст. в політиці російської влади спостерігалися деякі коливання і на певних етапах навіть відступ від попередніх позицій. Зокрема, певних коректив ця політика зазнала у 1726 – 1727 рр., тобто після смерті Петра I. Було припинено діяльність Малоросійської колегії, дозволено обрання гетьмана. З початку 30-х рр. XVIII ст. Петербург в українському питанні знову, по суті, повертається до основних принципів політики Петра I.

Період гетьманування Кирила Розумовського (1750 – 1764) був означений спробами реформування українського суспільства та активізації розвитку національної культури, насамперед освіти.

На середину XVIII ст. остаточно визріли необхідні передумови, які давали змогу царському уряду прискорити ліквідацію органів української державності й повністю інтегрувати Україну до складу Російської імперії. Складні процеси відбувалися в самому українському суспільстві. У другій половині XVIII ст. значно посилюється процес втрати козацтвом економічного потенціалу і політичного впливу. Мали місце небачені раніше розміри збезземелювання козаків, втрати ними тяглової сили, пауперизації. Цей тривалий процес завершився виданням імператорського указу про перетворення лівобережного козацького війська на регулярні полки царської армії. Вся їхня діяльність відтоді почала регламентуватися російськими військовими уставами. Поступово відходили у минуле автономістичні настрої. Помірковані представники козацької верхівки намагалися отримати російське дворянство.

З початком 60-х рр. XVIII ст. наступ царизму на залишки української автономії вступив у завершальну фазу. Першим кроком на шляху реалізації виробленої Катериною II лінії поведінки щодо Гетьманщини стала остаточна ліквідація 1764 р. інституту гетьманства. Для управління Україною замість центральних адміністративних органів влади було створено так звану Другу Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора, що одночасно виконував функції президента колегії. Важливо зазначити, що російське керівництво на цьому етапі інкорпораційних змагань мало на меті не стільки знищення традиційної системи української адміністрації, скільки трансформування її в загальноімперську.

Крок за кроком Малоросійська колегія поглинула вищі управлінські структури і судові органи, що перетворилися на окремі департаменти. Одночасно було запроваджено нову систему діловодства, штатний розклад, контроль за фінансами, а також політичною лояльністю службовців. 1764 р. було ліквідовано митниці та пропускні пункти на кордоні двох держав. По-перше, це сприяло створенню

єдиного економічного простору на великій території російських і українських земель; по-друге, відкривало нове додаткове джерело поповнення царської казни за рахунок митних зборів на польському і кримському кордонах; по-третє, істотно вплинуло на матеріальний добробут керівництва українських центральних органів влади, обумовивши залежність їх від царських бюджетних асигнувань. 1765 р. Катерина II наказала остаточно ліквідувати слобідське козацтво. Натомість утворювалася Слобідсько-Українська губернія, яка пізніше була включена до складу Харківського намісництва [2].

У другій половині XVIII ст. з'явилися літературні твори публіцистичного характеру, що розкривали історичне минуле та актуальні суспільно-політичні питання, утверджували національно-державницьку свідомість українців. Йдеться про відомий «Разговор Великороссии с Малороссией», написаний перекладачем Генеральної військової канцелярії С. Дівовичем, та славетну «Оду на рабство» В. Капніста. Ці твори були, за висловом О. Оглобліна, «великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики». У них розкрито історичну суверенність України та показано, як російські державні інститути підпорядковують собі, поглинають усі права та вольності не лише козацтва, міщан, посполитих, але й самої української гетьманської держави [5].

Після реформування українського суспільства і його політичних інститутів у 60-х рр. XVIII ст. козацтво навряд чи можна розглядати як носіїв української державності. На середину 70-х рр. її конкретним історичним проявом залишалося лише існування Запорозької Січі. Найбільше занепокоєння російського двору викликала не стільки політична вага останньої, скільки інтенсивне заселення українським етносом величезних просторів причорноморських степів, швидкий розвиток у цьому регіоні власного (фермерського типу) господарства [2]. З часів Національно-визвольної війни козацтво відіграло вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин в Україні. Її основними рисами були: ліквідація фільварково-панщинної системи та кріпацтва; передача у власність державного скарбу земельного фонду польських феодалів і католицької церкви; утвердження козацького землеволодіння та земельних мастностей православної церкви; створення господарств фермерського типу з використанням вільнонайманої робочої сили. Козацькі господарства успішно функціонували до другої половини 70-х рр. XVIII ст. і зазнали руйнації з боку царських урядовців лише після виходу імперської Росії (з допомогою запорозького козацтва) до Чорного моря [8].

1775 р. Петербург наважився на відкриті воєнну акцію – царські війська зайняли укріплення Січі. Одночасно було видано указ про знищення цієї самостійної козацької області. Останнім кроком на шляху ліквідації в Лівобережній Гетьманщині державності та громадянського суспільства стало запровадження на початку 80-х рр. на цій частині українських земель традиційного для Російської імперії адміністративно-територіального поділу на намісництва. Відтепер усе внутрішнє життя тут регламентувалося загальнодержавними правовими актами [2].

Ліквідація Запорозької Січі, примусове виселення козаків у кубанські степи зруйнували основи нових соціально-економічних відносин у південних регіонах України. Але й після приєднання до Російської імперії Північного Причорномор'я наприкінці XVIII ст. кріпацтво на Запорожжі на відміну від Гетьманщини не запроваджувалося. Цей край імперський уряд використовував для впровадження буржуазних засад сільськогосподарського виробництва. Тим паче новостворені морські порти відкривали широкі можливості розширення зовнішньоекономічної діяльності [8].

Центром культурно-освітнього життя на території Гетьманщини залишався Києво-Могилянський колегіум, який у 1694 р. одержав статус академії. За царським указом академії надавалися права самоуправління і дозволялося читати курс богослов'я. Мовами навчання в академії були грецька, латинська і польська. Навчання мало схоластичний характер, але вже з кінця XVII ст. у систему освіти почали проникати гуманістичні тенденції. Ідея нерозривного зв'язку суспільного прогресу з поширенням освіти й науки знаходила втілення у характері діяльності академії. Виходячи з потреб суспільного розвитку, академія намагалася надати навчальним дисциплінам практичну спрямованість, використовуючи при цьому досягнення зарубіжної науки.

Тривалий час Києво-Могилянська академія була провідним ідеологічним центром, який протистояв католицькому наступу на українську культуру. Вчені Києво-Могилянської академії, створюючи вітчизняні підручники, творчо використовували досвід зарубіжної наукової думки і шкільної практики, збагачуючи національну культуру духовною спадщиною минулих епох і сучасності. У підручниках вміщувалися панегірики та схвальні промови на честь видатних діячів українського народу – Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Могили та ін. У творчості професорів і студентів звучали відгуки на найважливіші політичні і культурні події в житті України.

Києво-Могилянська академія стає провідним центром філософської думки в Україні першої половини XVIII ст., забезпечуючи підґрунтя новому історичному етапу розвитку науки. У подальші роки академія не змогла продовжувати свою прогресивну наукову діяльність. В умовах наступу феодално-церковної реакції та репресивних дій царизму проти національних культур в академії була введена жорстока цензура лекцій викладачів, оригінальні авторські курси заборонені і прийнятий єдиний підручник філософії.

Помітну роль відіграла Києво-Могилянська академія у справі поширення просвітництва серед широких народних мас. Випускники академії, які ставали священниками, обов'язково повинні були брати участь в організації шкіл у своїх приходах. Учителювали в приходських школах дяки, які виконували й церковні обов'язки. Серед них було багато «мандрівних» дяків, які переходили із одного

населеного пункту в інший. Вони навчали дітей, переписували книги, склали твори, в основі яких лежали традиції народної творчості. Часто це були талановиті музиканти, співаки, художники [7].

Що ж стосується суспільно-політичного розвитку Правобережної України у XVIII ст., то тут процес ліквідації козацтва як стану і полкового адміністративного устрою пришвидшила невдача для Російської держави війна з Туреччиною та укладення Прутського мирного договору 1711 р. Згідно з його умовами Росія відмовлялася від своїх претензій на правобережні українські землі та виводила війська за межі Речі Посполитої.

Вже з другого десятиліття XVIII ст. край почав інтенсивно заселятися. Правобережні селяни й вихідці з Лівобережжя засновували слободи, обробляли поля, вирощували хліб, розводили худобу. Значний приріст населення краю спостерігався також у 30-х рр., коли доведені до зубожіння лівобережні селяни масово шукали тут порятунку від тяжких наслідків російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. І лише у другому колонізаційному ешелоні сюди рухалися представники польських магнатів і шляхти [2].

Особливе місце у соціальному та економічному житті українських воєводств протягом майже всього XVIII ст. належало шляхті. Шляхта займала усі воєводські державні уряди, хоча її кількість від загальної маси населення українських земель Корони Польської не перевищувала 2,5 %. Загалом же на всій території Польсько-Литовської держави до шляхетського стану з огляду на регіональну специфіку належало від 2 % до 10 % від усього населення.

Після переходу Правобережжя під владу Польщі, ситуація із земельними володіннями змінюється на користь монастирського землеволодіння. Духівництво монастирів починає розпоряджатися навколишніми селянськими наділами як власними, а місцеві селяни починають виконувати панщинні та інші повинності на користь монастирських зверхників.

Велике землеволодіння особливо зростало протягом XVIII ст. за рахунок роздачі магнатам королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. Земельна власність короля зосереджувалася здебільшого в південно-східній частині Правобережжя.

Зменшення селянських земельних наділів призводило до того, що більшість селян у 60-х роках XVIII ст. відбуваючи панщину не могли забезпечити себе засобами існування за рахунок власного господарювання, а тому відбувався процес виділення із загальної маси селянства (як чиншових так і панщинних) більш заможних господарів. Одночасно збільшувалася кількість малоземельних селян. Економічне становище селян знаходилося у прямиї залежності від збільшення повинностей.

Поява панщинно-фільваркового виробництва стало помітним явищем у економічному житті Правобережної України. Впровадження панщини обмежувало селянське господарство, яке надавало поміщику робочу і тяглову силу. Таким чином головна роль в організації сільськогосподарського виробництва поступово переходила від селянського двору до панського фільварка, який вже був структурований у ринкові відносини. Разом з тим, розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням малоземельних та безземельних селян [9].

У 1772, 1793, 1795 рр. Річ Посполита була розділена Росією, Австрією та Пруссією. У ході цих поділів правобережні українські землі, що перебували у складі Польщі, були приєднані до Російської держави на правах звичайних провінцій. Таким чином, наприкінці XVIII ст. більша частина українських земель опинилася у складі Російської імперії. Як результат, наприкінці століття Україна внаслідок заходів російського самодержавства втратила не лише свою політичну, а й економічну самостійність.

Впродовж останньої чверті XVIII ст. неодноразових змін зазнавав адміністративно-територіальний устрій Південної України. Утворювалися губернії, які пізніше реорганізовувалися у намісництва, а згодом – у Новоросійську губернію.

З кінця XVIII ст. степи Північного Причорномор'я почали швидко заселятися. На нові землі прибували втікачі від соціальних утисків з Правобережної та Лівобережної України, центральних губерній Росії. Царський уряд роздавав великі ділянки землі поміщикам, урядовцям та офіцерам, які селили в межах своїх володінь закріпачених селян. В цей час у південну частину України прибуло також чимало іноземних колоністів. Проте у загальній структурі населення краю переважали українці.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) майже вся Східна Галичина та західна частина Волині й Поділля увійшли до складу Австрії. Ці землі були об'єднані з частиною власне польських воєводств у так зване королівство Галичини і Лодомерії. Згідно з константинопольською конвенцією 1775 р. за Австрією було закріплено Північну Буковину. Закарпаття, зберігаючи традиційний поділ на комітати, продовжувало залишатися у складі монархії Габсбургів [2].

На західноукраїнських землях з розвитком сільськогосподарського виробництва і пристосуванням господарств феодалів до потреб ринку поступово розширювалися посівні площі, в основному за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місцевостей, косягорів тощо.

Поступово формувалося мануфактурне виробництво, засноване на дрібних селянських промислах, але за умов натурального господарства воно мало здебільшого кооперативний характер. Діяли мануфактури і кустарно-кооперативні підприємства, де всі виробничі процеси здійснювалися лише на основі примусової праці. Так, на всіх мануфактурах в Галичині працювали кріпаки, і лише кваліфіковані майстри були найманими. Це істотно обмежувало розвиток мануфактурного виробництва. Лише окремі галицькі мануфактури з часом перетворилися на фабрики. На відміну від капіталістичної, вотчинна мануфактурна система утворилася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарств феодалів. Поширення товарно-грошових відносин зміцнювало зв'язки між господарськими районами Правобережжя і Західної України, що позитивно вплинуло на економічну єдність народу України [4].

Залежність міст на західноукраїнських землях від феодалів найбільше гальмувала їх економічний розвиток. Жителі багатьох закарпатських міст, наприклад, нарівні з селянами-кріпаками відбували панщину на землевласників, або державу, сплачували великі податки, натуральні данини. Все це гальмувало зростання міського населення. Поступово у містах змінювався соціальний склад населення: зменшувалася кількість жителів, які належали до селянського стану, і зростала кількість ремісників, підмайстрів, купців, дрібних торговців. Однак влада і земля залишались у руках привілейованої частини жителів міста – дворян, духовенства, купецької і цехової верхівки. Загалом соціально-економічні зміни у житті західноукраїнських земель сприяли перетворенню їх на промислово-торговельні, ремісничі центри.

Професійна структура населення також свідчила про низький рівень урбанізації західноукраїнських земель. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (близько 70-80%). Питома вага населення, зайнятого у промисловому виробництві, була мізерною – від 6 до 10% [1].

Економіка Галичини, Буковини, Закарпаття була найвідсталішою серед австрійських провінцій, їхня промисловість залишалася на мануфактурній стадії. Розвивалося винокуріння, пивоваріння, металообробка, цукрова, лісова, добувна галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Проте панівне становище займало ремісництво.

Найбільшою перешкодою для розвитку сільського господарства, яке відіграло головну роль в економіці Західної України, залишалася кріпацтво. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства; ця тенденція лише загострювала суперечності цієї системи виробництва [4].

Упродовж 70-80-х рр. XVIII ст. австрійські імператори Йосиф II та Марія Терезія здійснили у краї ряд реформ. Вони обмежували владу поміщиків над селянами, скасовували їхню особисту залежність від пана, ліквідували окремі повинності. На жаль, ці прогресивні заходи австрійських урядових кіл були згорнуті у майбутньому [2].

Важливою для західноукраїнських земель була церковна реформа, яка докорінно змінила на краще становище греко-католицької церкви. Її основними положеннями були:

- зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей;
- підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців із відповідною платнею;

- заборона місцевій верхівці римо-католицької церкви переводити греко-католиків на латинський обряд та вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

З церковною реформою тісно була пов'язана освітня реформа, яка, серед іншого, передбачала:

- ліквідацію ордену єзуїтів і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету;

- створення греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства;
- запровадження системи початкових і середніх шкіл, причому на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводиться рідною мовою [4].

Існують діаметрально протилежні погляди на процес співіснування в Україні у XVIII ст. католицьких та православних освітніх інститутів: від думки про благотворність впливу вищої у той час європейської культури на українську через католицьку (латинську) освіту до трактування цього явища як культурного геноциду з боку польсько-католицьких колонізаторів. Безперечно одне – результатом цього співіснування був період розквіту освіти, науки, культури. За висловом Івана Огієнка, цей період є золотим віком української культури. Процес співіснування католицької та православної освіти був бурхливим та сповненим протиріччями, але неможливо заперечувати його кінцевий результат: високий ступінь розвитку української педагогіки, розмаїття типів шкіл у XVII-XVIII ст. Цей період називають добою українського Відродження [4].

В Україні XVIII ст. став важливим періодом структурних змін в системі освіти, зумовлених подальшою інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії. З одного боку, на початку та в середині XVIII ст. українські інтелектуали, передовсім вихованці Києво-Могилянської академії, відігравали значну роль у інтелектуальній модернізації Росії, розпочатій Петром I, посівши посади у духовній та світській державній ієрархії. Проте, використавши цей людський та навчальний потенціал, імперська влада не була зацікавлена у його поновленні, як і у підтримці академії як освітньої інституції, натомість ініціював формування нових закладів вищої освіти за зразком класичних університетів, як це у той час відбувалось у Західній Європі. Таким чином, Україна-Гетьманщина поступово опинилася ситуації, коли її освітні інституції були поставлені під адміністративний контроль імперської влади, а простір наукових свобод обмежено [3].

У другій половині XVIII ст. внаслідок посилення соціального гніту, закріпачення і розорення селян і козаків більшість шкіл на Лівобережній і Слобідській Україні припинили своє існування. На Правобережній Україні і західноукраїнських землях, які залишалися під владою Польщі, шкіл було небагато. У результаті постійних обмежень і переслідувань з боку феодалів і католицької церкви братські школи почали занепадати. Діти шляхти, багатих міщан, духовенства навчалися у василіанських школах, які були створені уніатським орденом василіан в Умані, Каневі, Львові, Володимирі-Волинському, Тереховлі та інших містах. На Буковині та у Закарпатті існували лише окремі школи при церквах і монастирях. Після шкільної реформи 1776–1783 рр. у західноукраїнських містах організовуються

державні початкові (тривіальні) і неповні середні (головні) школи, де навчання велося німецькою мовою. У селах при церквах існували школи з польською, німецькою і дуже рідко – з українською мовою навчання.

Важливою особливістю цього періоду став розвиток на українських землях філософії Просвітництва. У Східній Україні воно розвивалося тими ж шляхами, що і в Росії. Політичний і економічний розвиток країни, соціально-політичні рухи спонукали царський уряд створити школи для непривілейованих верств населення. Відповідно до «Уставу народних училищ» (1786 р.) у повітових містах українських губерній були організовані малі народні училища з двоохрічним терміном навчання, а у 1788 р. у губернських центрах – головні народні училища з п'ятирічним терміном навчання. Перші такі училища з'явилися у Києві, Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі. Навчання в них велося російською мовою [7].

Україна все більше поступово набуває в Російській імперії статусу інтелектуальної провінції, адже уряд не мав наміру підтримувати чи розвивати існуючі, створювати нові навчальні заклади в Україні. Суперечливість трансформаційних процесів в Україні таким чином підсилювалася тим, що в значній мірі приєднання України та отримані від неї культурні імпульси були важливим внеском до зміцнення імперського статусу Росії. Це чутливе для російської ментальності відчуття значення України для підсилення статусу імперії, як у геополітичному, так і у культурно-інтелектуальному смислах, дається взнаки і до сьогодні.

Водночас мала місце політика інтеграції інтелектуального життя України до імперського простору. Апофеозом таких тенденцій стала незгода Катерини II на відкриття Університету в Батурині, яке ініціював останній гетьман України Кирило Розумовський. Така позиція цілком відповідала політиці згортання автономії та козацького самоврядування в Україні, а також прагненню політичної та інтелектуальної переорієнтації України з країн Західної та Центральної Європи на Росію: так, Україна-Гетьманщина з європейської провінції мала стати провінцією російською. В інтелектуальній сфері це досягалося шляхом підвищення престижу російських навчальних закладів, у тому числі в очах українців.

Слід також додати, що частина еліти старшинського походження сама була приваблена можливостями, які відкривало життя в столиці, та переходила на позиції нової – імперської – політичної ідентичності. Для суспільного розвитку Російської імперії було використано інтелектуальний потенціал України в особі її численних вихованців на духовній та державній службі імперії, проте відновлення цього потенціалу не відбулося, натомість мало місце творення новітніх освітніх структур в самій імперії. Форми освітніх поїздок за кордон як включення у загальноєвропейський освітній процес поєднувалося в Російській імперії зі створенням власної науково-освітньої системи, не в останню чергу завдяки широкому запрошенню іноземних учених [4].

Для суспільного розвитку Російської імперії було використано інтелектуальний потенціал України в особі її численних вихованців на духовній та державній службі імперії, проте відновлення цього потенціалу не відбулося, натомість мало місце творення новітніх освітніх структур в самій імперії. Форми освітніх поїздок за кордон як включення у загальноєвропейський освітній процес поєднувалося в Російській імперії зі створенням власної науково-освітньої системи, не в останню чергу завдяки широкому запрошенню іноземних учених.

Для українців, що опинилися підданими Російської імперії, поступово складається ситуація, коли можливості кар'єри в інтелектуальній сфері ставали можливими шляхом лояльності до імперської влади, відмови чи приховування своєї національної ідентичності, а самі інтелектуальні здобутки тлумачилися як імперський спадок без врахування національної складової підданих імперії. Поступова реорганізація Києво-Могилянської академії на вищий духовний навчальний заклад, що тривала з останньої чверті XVIII ст. до початку XIX ст. стала наслідком як імперської освітньої політики, так і зміни форм вищої освіти на користь створення університетів, які отримали назву класичних. Загальні зміни наукової парадигми та системи освіти супроводжувалися структурно-організаційними змінами в самій імперії [3].

Як підкреслює К. Кобченко, з середини XVIII ст., коли відбувається остаточна секуляризація науки, науково-освітній прогрес та поступ держави у цілому стає міцно пов'язаним з розвитком позитивних знань, прогресом природничих наук. В Україні ця зміна освітньої парадигми співпала в часі з важливими суспільно-політичними змінами – подальшою інтеграцією до російського державного простору, що завершилася ліквідацією інститутів автономного устрою та козацтва, а після поділів Речі Посполитої в останній чверті XVIII ст. – включенням більшої частини України до складу Російської імперії, й частково – до Австрійської, незабаром – Австро-Угорську монархії [3].

Висновки. Творчо засвоївши європейські культурні здобутки, Україна стала певним ретранслятором їх в межах православного простору європейської цивілізації. Завдяки існуванню Києво-Могилянської академії, Україна стає потужним інтелектуальним центром, у якому поєдналися традиції тодішньої західноєвропейської освіти з національно-культурними та релігійними особливостями православного навчального закладу. Завдяки цьому академія стала місцем поширення знань у межах православного простору Східної та Південної Європи, відкривши можливість доступу до якісної для свого часу освіти. Освітні процеси були важливою складовою культурного та інтелектуального піднесення доби бароко, яке знайшло свій вияв в Україні наприкінці XVII – у середині XVIII ст. і яке стало уособленням симбіозу, творчим засвоєнням загальноєвропейських тенденцій, що переносилися на український ґрунт під впливом національної традиції.

В Україні зміни в освітній та інтелектуальній сферах відбувалися водночас із істотними політичними трансформаціями. Ці політичні та соціальні зміни являли собою поступову інкорпорацію до складу Російської держави з одночасним наступом на національно-культурну самобутність та уніфікацію форм інтелектуального життя, включення їх у загальноімперську структуру. Цей процес завершився ліквідацією Гетьманщини, зруйнуванням Запорозької Січі та реформуванням козацтва як стану на Лівобережжі, приєднанням Криму та освоєнням Південної України, а також поділами Речі Посполитої та входженням Правобережної України до складу імперії. Такі геополітичні зміни призвели до значних ідейних переорієнтацій, зокрема у середовищі самого українства: з частини європейського світу Україна перетворилася на складову імперії, і віднині зв'язок з європейським інтелектуальним простором відбувався за посередництва адміністративних структур імперії та під її ідейним контролем.

Такі суспільно-політичні та соціокультурні умови мали значний вплив на розвиток освіти України у XVIII ст.

References

1. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / редакційна рада: В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць та інші. Відповідальний редактор В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. Р. 19. С. 574–599.
Smolii, V. A. (2011). *Ekonomiczna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 t.* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 volumes]. Editorial board: V. M. Lytvyn, H. V. Boriak, V. M. Heiets and other. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv, Ukraine: Nika-Tsentr. 1. 19. 574–599.
2. Історія української культури / головний редактор В. А. Смолій. Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ: Наукова думка, 2003. 1246 с.
Smolii, V. A. (2003). *Istoriia ukrainskoi kultury. T. 3: Ukrainaska kultura druhoi polovyny XVII-XVIII stolit* [History of Ukrainian Culture. Volume 3: Ukrainian culture of the second half of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
3. Кобченко К. Україна в Російській імперії XVIII ст. у вимірі інтелектуальної історії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2014. Вип. 1. С. 36–39.
Kobchenko, K. (2014). *Ukraine v Rosiiskii imperii XVIII st. u vymiri intelektualnoi istorii* [Ukraine in the Russian Empire of the 18th century in the dimension of intellectual history]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian studies*. 1, 36–39.
4. Кугай К. Б. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови становлення вищої освіти в Західній Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Вип. 155. С. 261–266.
Kuhai, K. B. (2018). *Sotsialno-ekonomichni ta suspilno-politychni peredumovy stanovlennia vyshchoi osvity v Zakhidni Ukraini (druha polovyna XVII – pochatok XX st.)* [Socio-economic and socio-political prerequisites for the formation of higher education in Western Ukraine (second half of the 17th – beginning of the 20th century)]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky – Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences*. 155, 261–266.
5. Небрат В. В. Зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності у контексті політичного та економічного протистояння XVI-XVIII ст. *Український соціум*. 2012. №1. С. 115–126.
Nebrat, V. V. (2012). *Zarodzhennia ta rozvytok finansiv yak instytutiv ukrainskoi derzhavnosti u konteksti politychnoho ta ekonomichnoho protystoiannia XVI-XVIII st.* [The birth and development of finance as an institution of Ukrainian statehood in the context of the political and economic confrontation of the 16th-18th centuries]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*. 1. 115–126.
6. Пономаренко О. Еволюція української національної ідеї в XVII – XVIII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 41–51.
Ponomarenko, O. (2008). *Evoliutsiia ukrainskoi natsionalnoi idei v XVII – XVIII st.* [The evolution of the Ukrainian national idea in the 17th and 18th centuries]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*. 39. 41–51.
7. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія української культури: навчальний посібник / науковий редактор В. М. Шейко. Київ: Кондор, 2006. 264 с.
Sheiko, V. M., Tyshevskaya, L. G. (2006). *Istoriia ukrainskoi kultury: navchalnyi posibnyk* [History of Ukrainian culture: a study guide]. Kyiv, Ukraine: Kondor.
8. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2000. 300 с.

Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainske kozatstvo: formuvannya sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th – the middle of the 17th century]. Kyiv, Ukraine : Vydavnychi dim «KM Academia».

9. Чухліб Т. Економічна та соціальна ситуація на Правобережній Україні (XVII – XVIII ст.). *Економічна історія України*. Т. 1. Київ, 2011.

Chukhlib, T. (2011). *Ekonomichna ta sotsialna sytuatsiia na Pravoberezhnii Ukraini (XVII – XVIII st.)* [Economic and social situation in Right Bank Ukraine (XVII-XVIII centuries)]. *Ekonomichna istoriia Ukrainy – Economic history of Ukraine*. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Solomakha I.

ORCID 0009-0007-4827-8027

Candidate of Philosophical Sciences

(Ph.D. in Philosophy), Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Law,

Philosophy and Political Science,

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»

(Chernihiv, Ukraine) E-mail: irynsolo@gmail.com

SOCIO-POLITICAL AND SOCIO-CULTURAL CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL SPACE DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE 18th CENTURY

The purpose of the article is to analyze and highlight the influence of socio-political, socio-economic and cultural processes on the key features of the development of education in Ukrainian lands in the 18th century.

Methodology. The methodological basis of the research is historical (comparative, generalization) and sociological (structural analysis) methods. The use of a systemic approach will contribute to the consideration of processes in the educational sphere as a system of interrelated components. In addition, the key methods of this research are the analysis of pedagogical, historical-pedagogical and historical-philosophical articles and monographs.

The scientific novelty of the article lies in the comprehensive analysis of socio-political and socio-economic processes that were characteristic of Ukrainian lands during the 18th century; the identification of factors that caused fundamental changes in the social consciousness of the population and became an impetus for transformations in the field of education.

Conclusions. Having creatively assimilated European cultural achievements, Ukraine became a certain repeater of them within the Orthodox space of European civilization. Thanks to the existence of the Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine becomes a powerful intellectual center in which the traditions of Western European education at the time were combined with the national, cultural and religious features of an Orthodox educational institution. Thanks to this, the academy became a place for the dissemination of knowledge within the Orthodox space of Eastern and Southern Europe, opening the possibility of access to high-quality education for its time. Educational processes were an important component of the cultural and intellectual rise of the Baroque era, which was manifested in Ukraine at the end of the 17th – in the middle of the 18th century and which became the personification of symbiosis, the creative assimilation of pan-European trends that were transferred to Ukrainian soil under the influence of national tradition.

In Ukraine, changes in the educational and intellectual spheres took place simultaneously with significant political transformations. These political and social changes represented a gradual incorporation into the Russian state with a simultaneous attack on the national-cultural identity and unification of forms of intellectual life, their inclusion in the overall imperial structure. This process ended with the liquidation of the Cossack Hetmanate, the destruction of Zaporozhian Sich and the reformation of the Cossacks as a state on the Left Bank, the annexation of Crimea and the development of Southern Ukraine, as well as the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the entry of Right Bank Ukraine into the empire. Such geopolitical changes led to significant ideological reorientations, including in the environment of Ukrainianism itself: from a part of the European world, Ukraine turned into a part of the empire, and from now on the connection with the European intellectual space took place through the mediation of the administrative structures of the empire and under its ideological control.

Keywords: socio-political development, sociocultural factors, education.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Т. В. Янченко